

Norsk Folkemuseum på Bygdøy i Oslo åpner i 2019 en ny og stor kulturhistorisk utstilling som skal vise borger-skapets og embetsstandens betydning for fremveksten av det moderne Norge. Utstillingen spenner over tidsrommet fra 1600 til 1914, en periode der Norge gjennom økende handel og kulturutveksling tok stadig mer del i større globale forbrukstrender og idéstrømninger. Norsk Folkemuseum vil sette søkelys på enkeltmen-nesker som gjennom sine handlinger skapte nye forut-setninger for fremtiden. I en serie artikler vil Aftenposten Historie ta for seg de forskjel-lige tidsepokene og de som bidro til å sette sitt preg på dem.

«En gammel norsk Lods» i kobberstikk av sveitseren Johann Heinrich Senn (1770–ca.1830) etter maleren J.F. L. Dreiers (1775–1833) akvarell. Ferdsel på sjøen har alltid vært livsviktig for Norge, og losens oppgave med å lede skip gjennom farlige farvann er beskrevet allerede i Magnus Lagabøtes landslov av 1274. Betegnelsen los ble tatt i bruk i Norge på 1500-tallet. I kong Frederik 2.s forordning av 1561 ble losplikt innført for bestemte steder langs kysten. Rett til å losse ble gitt av kongen, og det eldste losbrevet man kjenner til, stammer fra 1654. Foto: Norsk Folkemuseum.

Da den nye verden åpnet seg

Hvordan så verden ut med våre forfedres øyne? Hvordan har verden endret seg for oss? Dette er blant de historier som fortelles når Folke-museet åpner sin nye utstilling som skal vise hvordan det moderne Norge ble formet fra 1600-tallet og frem mot vår tid.

Verden der ute har rykket nærmere innpå oss og forandret dagliglivet for alle.

Av ULF
ANDENÆS
Journalist

Tidligere avdelingsleder, utenrikskorrespon-dent og reporter i Aftenposten. Historiker med utdannelse fra Oslo og Oxford.

Et staselig kirkeskip fra Flosta kirke i Aust-Agder vil få en fremtredende plass i utstil-lingen. Over hele landet ble kirkene prydet med slike skip i miniatyr, mange av dem praktfullt utformet. Skipet er et gammelt symbol på menigheten og kirken. Det tar menneskene med på reisen over livets hav i storm og stille. Menigheten var som men-skene om bord, alle i samme båt. De som satt i kirkebenken, kunne studere skipet og la tankene vandre til verden der ute, dit et skip kunne seile.

Sjøriket Norge

«Det gamle norske rike var utad et sjøvelde og innad et sjøbruk», fastslo Jacob S. Worm-Müller, den viden kjente og høyt verdsatte historieprofessoren. «Det var bygget opp på skibet, som likefrem holdt det sammen. Rikets forfall og undergang fra det 14. århun-dre var ledsaget av, for ikke å si skyldtes, flåtens rivende tilbakegang». Slik var det også med det nye Norge: «Det er havets avkastning som gjør det mulig for oss å opp-

Det henger mange skip under hvelvingene i norske kirker, i alt kjenner man til 308 i Norge. Skipet er en gammel bærer av religiøs symbolikk, kjent fra norrøn mytologi og egyptisk religion. For mange kirkebesøkende måtte skipene skape drømmer og utferdstrang. Skipene kunne være til minne om privatpersoner som hadde hatt sin gjerning på sjøen, eller vitne om dramatiske heltedåder på havet. Ibland var modellene kopier av virkelige skip. Fregat-ten med navnet Susan 1725 i Flosta kirke ble bekostet av Susanne Ellingsdatter Eidbo til minne om hennes mann, skipper Halvor Aasuldsen Tverdal (1681–1725).

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum.

rettholde den levestandard vi har.»

Havets avkastning kom dels fra sjøfarten, dels fra fiskeriene, og den ble ikke mindre etter at Worm-Müller skrev dette, da Norges olje ble funnet under havets bunn. Profes-

soren minnet om Bjørnstjerne Bjørnsons ord til en annen beundret norsk historiker, Ernst Sars, om Norges oppturer og nedturer: «Da vi gikk under til sjøs, var det forbi. Men til sjøs reiste vi oss først igjen. Vår lykke gikk

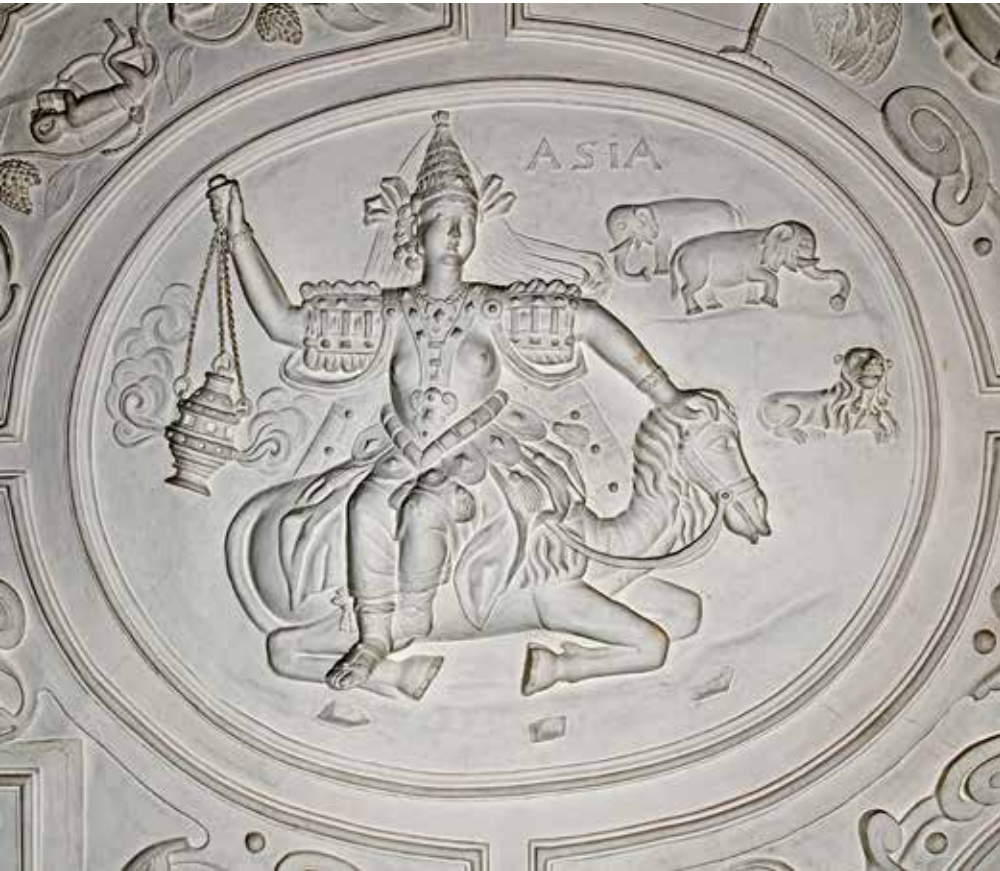
ned i havet, den stod opp igjen av havet.» På 1500-tallet hadde norsk historie passert «bunnen av en dyp bølgedal», skrev en tredje ledende historieforsker, Andreas Holmsen. På 1600-tallet var Norge omsider i fremgang på nytt, både innad og utad. Ikke bare var jordbruket omsider tilbake på sitt gamle nivå etter svartedaudens avfolkning av bygdene. I tillegg var trelast fra skogene og mineraler fra bergverkene blitt nye, store eksportvarer i tillegg til fisken, som hadde vært Norges fremste eksport siden tidlig i middelalderen. Dermed hadde Norge kommet inn i den internasjonale økonomi langt sterkere enn tidligere. Mange jernverk ble bygd rundt om i landet, i tillegg til sølvverket på Kongsberg og kobberverket på Røros.

Landevinninger i nord

En luksusvare fra Norge som hadde vunnet et særskilt ry, var ærfuglens dun fra dunværene i nord – et produkt for konger og prinsesser. I nord kom også pomorhandelen i gang fra 1700-tallet med russerne fra Arkhangelsk og traktene rundt Kvitsjøen. Norsk fisk ble byttet mot korn og ferdigvarer fra Russland, en livskraftig handel like til den russiske revolusjon i 1917 satte bråstopp. Nord i verden ble også det fordums norske rike på Grønland gjenvunnet, etter at forbindelsen hadde vært brutt i flere hundre år og de gamle nordmenn i mellomtiden var forsvunnet. Den ukuelige presten Hans Egede – «Grønlands apostel» – ledet ekspedisjonene fra 1721, finansiert av kjøpmenn fra Bergen, senere ført videre av Den Kongelige Grønlandske handel i København. Det var også på 1600- og 1700-tallet at Svalbard kom innen rekkevidde for pelsjegere og fangstmenn fra flere europeiske land. I disse

I nord åpnet den såkalte pomorhandelen fra 1700-tallet opp for impulser og vareutveksling med Russland. Fisk ble byttet mot korn, men også andre varer fulgte med, som «ruseboller». Disse var i en periode på mote som ølboller, da de var nette og ofte malt i mørke og gygne farger. Denne bollen stammer fra Trøndelag. Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum

Stukktaket fra 1662 viser de fire verdensdelene som var kjent den gangen: Asia, Europa, Afrika og Amerika. Australia var i ferd med å oppdages. Det eksotiske Asia er vist som en kvinne sittende på en kamel med røkelse og orientalsk hodepyrd. Fotos: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum

Personifisering av verdens kontinenter er kjent fra flere takutsmykninger nedover i Europa. Lignende allegoriske fremstillinger ser man eksempler på i atlas fra 1500- og 1600-tallet. Her er Afrika fremstilt i form av en kvinne omkranset av representanter for verdensdelens dyreliv.

Den rike symbolikken i stukktaket er et materielt uttrykk for 1600-tallets verdensbilde sett fra et vestlig perspektiv. Europeernes bilde på seg selv kommer til syne i form av en kvinnefigur med hevet septr og rikseple på hodepynten, noe som understreker Europa som verdens hersker.

I fremstillingen av Amerika ser man en makaber scene utspille seg til venstre for den lettkledde kvinnefiguren. Et menneske er i ferd med å bli partert. Ben og hode er blitt adskilt fra kroppen og ligger utover et bord. Dette henspiller på at Amerika ble forbundet med kannibalisme, og slike scener går igjen i fremstillinger av kontinentet.

nordlige farvann rivaliserte Danmark-Norge og nederlenderne. Det var på samme tid kristen misjon blant samene tok fart for alvor, med «samenes apostel» Thomas von Westen i spissen. I tillegg til å skulle frelse samene for den rette tro hadde misjonen sammenheng med sikring av territorium og innflytelse. Det var også viktig å komme før Sverige, som var på fremmarsj i nord, og før den russisk-ortodokse misjon blant samene fra øst.

Ny gullalder på havet

På 1600- og 1700-tallet opplevde norsk sjøfart sin første fremgang siden sagatiden, en fremgang som utløste en gullalder. Eksport av norsk tømmer og plank gikk fremfor alt til land som England, Skottland og Nederland, der det var lite skog tilbake og samtidig en rivende økonomisk utvikling med sterkere behov for trevirke enn noensinne. Lenge var de fleste varene blitt hentet av utlendingene på deres skip. Det er fra denne perioden folk i mange norske bygder snakker om «skotte-tiden» og «hollendertiden» med bakgrunn i fortellingene om de utenlandske skuter som dukket opp. Etter hvert tok norske fartøyer over stadig mer av fraktene. Et ekstra oppsving fikk de da England i 1651 innførte Navigasjonsakten, som bestemte at all sjøtransport på engelske havner skulle forbeholdes engelskmennene selv eller dem de handlet med. Med andre ord: Norsk trelast til England måtte fraktes kun på norsk eller engelsk kjø. Metropoler som London og Amsterdam ble for en stor del bygd opp av norsk tømmer. Alt på 1600-tallet var det så mange nordboere i London at en dansk-norsk kirke ble bygd på Wellclose Square nær havneområdet. De fleste prestene i kirken ble hentet fra Norge, og den fortsatte å bli brukt av nordmenn i London frem til sjømannskirken ble etablert der i 1868. I Amsterdam fantes et St. Olavs kapell så tidlig som i 1450, brukt av både norske og andre lands sjøfolk gjennom århundrer. Ifølge samtidige kilder ble kapellet reist som takk for at Danmark-Norge hadde støttet de nederlandske handelsmenn i strid med hanseatene. Skipsbyggingen hadde stor fremgang, også på det tekniske felt. Nye typer fartøyer fikk mer avanserte seileegenskaper og større rom for last, og væpnede handelsskip som kunne veksle mellom handel og strid, ble sjøsatt. Fra fire til fem verdensdeler Den gamle og den nye verden for de langveisfarende vil Folkemuseets besøkende bli minnet om ved synet av det forseggjorte gipstaket anno 1662 fra gården til en av Christianias fremtredende borgere, med en symbolsk fremstilling av hva som den gang var de fire verdensdeler. Taket som prydet borgerhuset i Kongens gate 5, tror man ble laget av

gipsmakeren Jens Jensen Vind. Husets eier på slutten av 1600-tallet var Christianias overtollbetjent, Nicolai Flyg, en viktig mann i byen på den tid. Europa, Asia, Afrika og Amerika blir avbildet med dyr og fugler, blomster og frukter som kjennetegner hvert kontinent.

Kvinneskikkelsen som fremstiller Europa, har hevet sitt septer, som viser at Europa er verdens hersker. Asia med sin rikdom fremstilles som overdådig utsmykket, og man kan fornemme en forfinet kvinnelig aura. Afrika og Amerika blir av 1600-tallets europeere regnet som ville og eksotiske kontinenter, og ut fra en slik forestilling avbildes de med nær nakne kvinneskikkelser.

Lignende symboler ble ofte hentet fra de frodige utformede kart som ble laget på denne tid. I kjølvannet av de store oppdagelser var geografien en vitenskap på en fremmarsj uten tidligere sidestykke, med oppsøksvekkende nyvinninger i en jevn strøm etter hvert som de hvite flekker på kartene ble fylt ut. En ny verden skulle kartlegges, i en tid da europeerne føyd nytt land til sin viten i alle himmelretninger. Tidens fremste senter for kartmakerne var lenge Antwerpen, et treffpunkt for sjøfarere med sine utallige skipsanløp.

Ett kontinent mangler i avbildningen av verden under gipstaket: Hvor var Australia? Det kontinentet var hverken kjent eller navngitt. Store deler av verden var fortsatt ikke kartlagt. Det var ikke før i siste del av 1700-tallet at «Terra Australis» – «landet i sør» – så smått avtegnet seg som et eget kontinent, på kartene og i folks bevissthet.

De norske koloniherrer

I kjølvannet av de store oppdagelser vokste en oversjøisk handel frem, der nordmennene ble aktører i stadig viktigere omfang. Christiania – anlagt av kongen som dansk garnisonsby i 1624 – sto riktignok i skyggen av Bergen som sjøfartsby, men det var nå her rikets stattholder bodde, og det skulle være nok å gjøre for overtollmester Flyg.

Danmark-Norge bygget opp et oversjøisk kolonirike, der nordmennene var danskenes juniorpartnere innen geskjeften som koloniherrer. Det var ikke av de store imperier, men noenlunde hva man trengte for å telle med som en europeisk sjømakt: I Karibien øyene St. Croix, St. Thomas og St. Jan. På Gullkysten i Vest-Afrika Christiansborg og andre støttepunkter. I India Trankebar på sydøstkysten, som var dansk i godt over 200 år, og som også fikk underlagt seg Serampore i Bengalen og øygruppen Nikobarene i Det indiske hav under navnet Frederikshøerne.

I flere av disse koloniene spilte nordmenn til tider en fremtredende rolle, ikke bare som sjøfolk, men også som ledere. To trøndere, Andreas Wellemsen fra Trondhjem og Søren Schjelderup, prestesønn fra Skogn, styrte

begge som guvernører på Gullkysten. I sin bok om nordmennene i de indiske kolonier, *Trankebar*, forteller Yngvar Ustvedt om andre hjemlige skikkelser i disse eksotiske omgivelser, blant dem Christian Fredrik Soetmann fra Arendal og Ole Bie fra Trondheim, som i mange år ledet kongerikets utposter i Bengalen. Danmark-Norge hadde sikret seg Trankebar alt fra 1620. Besittelsene i India ble lenge drevet av Det ostindiske kompani i Køben-

havn, senere Asiatisk kompani, med en hånd som kunne omfatte indiske tekstiler, krydderier og ettertraktede fargestoffer som indigo.

Utvandret til Nederland

Om det var en og annen rangsperson fra overklassen som ble koloniguvernør, så utgjorde sjøfolkene det overveldende flertall av nordmenn som dro ut i verden på denne tiden,

Oppgangssagen startet trelasteventyret i Norge da den ble tatt i bruk på 1500-tallet, og trelastnæringen ble landets største i de følgende århundrene. I 1790-årene kom silkesagen med flere sagblad montert sammen i en ramme. Dette gjorde det mulig å mangedoble produksjonen av trelast. Silkesagen ble på slutten av 1800-tallet avløst av sirkelsagen, som med sin enklere mekanikk og runde sagblad raskt utkonkurrerte oppgangssagen. Dette bildet i broderi og maleri på silkebunn er laget av Hanna Chrystie i 1830 etter et maleri av danske C.A. Lorentzen, som reiste rundt i Norge i 1792 og malte flere fossemotiver. Dette viser sagbruksvirksomhet ved Hønefossen.

Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum

etter hvert på alle de hav som den gang var kjent. På 1600- og 1700-tallet var det også mange av dem som utvandret, først og fremst

til Amsterdam. Forbindelsene mellom Norge og den nederlandske storbyen var særskilt livlig. I Amsterdam var det muligheter for

Portrett av skipsfører Knud Pallesen, malt i Holland. Knud Pallesen førte skip fra Stavanger på 1790-tallet. Flere lignende portretter vitner om at norske kapteiner lot seg avbilde i utenlandske havner i denne perioden, og at det var på moten å ha med seg slike malerier hjem til Norge. Pallesen er avbildet i stram og myndig positur. På bordet ligger et kart over Norge med innskrift «Noorwegen». En skipper måtte beherske flere språk og ha innsikt i fremmede kulturer når forhandlinger om salg av last og innkjøp av varer skulle gjennomføres. Dette var kapteinens ansvar.

Foto: Norsk Folkemuseum

folk utenfra til å skaffe seg et levebrød, det var greit for nordmenn å finne seg til rette, og språket var ikke så altfor fjernt fra norsk.

Også mange unge kvinner fra Norge kom på den tiden til Nederland, der de fant et utkomme som tjenestepiker; de fleste av dem kom fra Agderkysten, Bergen og traktene rundt Oslofjorden. Noen av de norske jentene ble gift i Nederland, andre gikk det mindre bra med.

Utvandringen til Nederland var som en slags forløper for den store utvandringen fra Norge til Amerika, som kom i gang med Cleng Peerson og hans reisefeller på den første utvandrerškuta «Restauration» i 1825. Faktisk hadde en håndfull norske utvandrere og eventyrere tatt opphold i det nåværende USA to århundrer før Cleng Peerson – som innbyggere i den nederlandske kolonien Ny Amsterdam på 1600-tallet, i det som senere ble New York. Disse skal ha vært de første nordmenn som slo seg ned i Nord-Amerika siden vikingtiden.

Beundringen for England

I tillegg til sjøfolkene og de omvandrende håndverkere måtte en kjøpmann av format reise til utlandet for kontakter og kontrakter; helst burde han kunne flere språk og være

orientert om hvordan de innrettet seg i andre land. På 1700-tallet ble det dessuten vanlig at unge menn fra de høyere samfunnslag, også noen fra Norge, la ut på en dannelsesreise, hva de i England kalte en «Grand Tour», der Paris, Roma og Italias arv fra antikken var blant de fremste poster på programmet.

Den norske overklasse som vokste frem, var sterkt orientert mot England. Om dette finnes mange vitnesbyrd. «De har engelske skikker og engelsk smak i sine forlystelser, i sin luksus, i sine klesdrakter, bygninger, kort sagt i alt», skriver tyskeren Johann Friedrich Hausmann om den norske samfunnseliten i sin bindsterke *Reise durch Skandinavien 1806-07*. Lignende iakttagelser går igjen i andre samtidige beskrivelser. I sjøfarernasjonen Norge var det naturlig å rette blikket mot de britiske øyer, det hadde nordmennes forfedre vært kjent for helt fra vikingetiden.

Påvirket av Tyskland

Side om side med dette var det en merkbar tysk innflytelse som spilte på mange strenger. Riktignok var hanseatene på nedtur – i Bergen fortsatte Det tyske kontor frem til 1761, da det kom på norske hender, mens det tyske samfunn i Bergen levde videre utover på 1800-tallet. Den tyske menighet i Mariakirken holdt stand til 1868, da var det slutt etter 600 år med en fastboende tysk koloni i Bergen, siden tyskerne fra Lübeck og de andre hansabyene hadde opprettet sitt faste kvarter i byen på 1200-tallet.

Mange steder også utenom Bergen kunne tyske fagfolk og håndverkere bidra med sin kyndighet i bergverk og andre nye næringsveier. Ikke minst var den tyske påvirkning sterk innen de lærde kretser og i geistligheten som følge av at reformasjonen etter Martin Luthers oppskrift var tidens fremste import fra Tyskland. I samme retning virket det at landet fikk et jevnt tilsig av tyske embetsmenn og kjøpmenn fra hertugdømmene Slesvig og Holstein, som utgjorde en viktig del av dansk kongens stat. Blant byborgere og embetsmenn var det tett mellom slektsnavnene fra Tyskland og Sønderjylland.

Nye vekster forandret livet

Nye varer kom inn fra de oversjøiske områder, både fra Amerika, fra Afrika og fra Østen, og endret nordmenns tilværelse.

Det begynte med krydderet, som det hadde

Den store sjøfartsbyen i Norge var (og er) Bergen. Byen var hovedstad i det såkalte Norgesveldet på 1200-tallet, da blant annet Grønland, Island, Shetland og Orknøyene var skattland under Norge. Bergen var inn på 1600-tallet fortsatt Nordens største by, med grunnlag i sin sentrale posisjon som handelsby i middelalderens hansasystem. Dette trykket av Johan Friedrich Leonhard Dreier fra 1822 viser Bergen da den ennå var Norges største by. Foto: Norsk Folkemuseum

vært stor etterspørsel etter gjennom hele middelalderen. De fleste typene krydder hadde kommet til Europa fra varmere land i øst over Konstantinopel og Venezia. Lenge var krydder blant de mest lønnsomme handelsvarene.

Andre varer som skulle vise seg enda viktigere, holdt sitt inntog i tur og orden:

Sukker fra sukkerrør – med opprinnelse i Stillehavsområdet – hadde sitt gjennombrudd der honning tidligere hadde vært det mest kjente søtningsmiddelet. Sukkeret fikk enestående betydning da det viste seg hvor velegnet det var å dyrke frem på plantaser i de nye koloniene, særlig i Vestindia, der klimaet var perfekt for slike vekster. Brune sukkerkrystaller kalt «kandis» ble for mange norske barn det første godteri.

Nå kom også de eksotiske frukter, oftest av nødvendighet i tørket form – rosiner, dadler, aprikoser, fikener og mandler, i tillegg til at plommer i et varmere klima enn vårt ble tørket til svisker. Appelsinen hadde sitt opphav i Det fjerne Østen og ble dyrket som drivhusplante i enkelte norske herregårdsparker og rikmannshager – de såkalte «orangerier». Sitronen kunne under gunstige vilkår tåle langvarig transport og ble derfor en tidlig sydfrukt i det norske bykjøkken.

Innvandrerens som erobret landet

Poteten var en amerikaner som ble ekte nordmann – den av de nye planter som viste seg best egnet til å slå rot i det værharde nord, i motsetning til de fleste andre vekster fra koloniene, som trengte et varmt klima. Poteten satte derfor kraftige spor etter seg på alle måter. Den viste seg å være en anvendelig matvekst som kunne brukes til det meste, den var nøysom og hardfør og bidro til å øke folketallet på landsbygda fordi den kunne holde sulten fra livet blant småkårsfolk. Poteten endte som så ekte norsk at vi i senere tider kunne høre snakk om «pottittlandet Norge».

Ris fra Østen var et annet importprodukt som skulle få stor avsetning, men i motsetning til poteten egnet den seg lite til å bli dyrket her nord.

Kaffe, te og tobakk var tidens nye store nytelsesmidler, tidligere ukjente. Kaffen ble til slutt nærmest som en nasjonaldrikk for nordmenn, til tross for at ingen kaffebusk lot seg dyrke her hjemme. Kaffen, opprinnelig fra Etiopia og den arabiske halvøy, skapte fra 1700-tallet en ny selskapelig kultur.

Bomullens makt

En annen plante som satte umåtelige spor etter seg i dagliglivet, var bomullsplanten, med opphav i varme strøk i Asia, Afrika og Amerika, etter hvert importert og foredlet i gigantisk omfang. Før denne tid hadde europeernes klær for det meste vært laget av ull,

Rosenolje er en lys gul olje med sterk duft av friske roser som er mye brukt i parfymeindustrien. Denne flasken fylt med ekte rosenolje fikk kaptein Georg Thaulow jr. av en tyrkisk skipper som han traff på Middelhavet.

Foto: Anne-Lise Reinsfelt/Norsk Folkemuseum. lin eller skinn, og i noen eksklusive tilfelle silke. Bomullen viste seg å ha store fortrinn som materiale til klesplagg. Den egnet seg til masseproduksjon både når den ble dyrket på plantasjene, og når den ble foredlet i tekstil-

fabrikkene som skulle komme. Særlig etter at spinnemaskinen ble oppfunnet, skulle tekstilproduksjon av bomull bli en drivkraft i den industrielle revolusjon.

Noen av de viktigste nye plantene fikk en ytterst blandet velkomst.

Tobakken, som hadde sin opprinnelse i Amerika, ble for en tid verdsatt som en medisinplante som angivelig kunne kurere både dårlig fordøyelse og andre plager. Andre så på bruken av tobakk som en sjenerende uskikk, og mange steder ble den forbudt. Etter hvert ble forsøkene på å stoppe tobakken gitt opp, og bruken grep om seg. Lenge var snus og piperøyking de vanlige former; sigarer og sigaretter kom først utover på 1800-tallet.

Kaffen holdt fylla i sjakk

En lignende splittet holdning viste seg overfor kaffen. Til å begynne med ble også kaffedrikkingen fordømt. Men etter hvert oppdaget samfunnets autoriteter og ikke minst kirken at kaffen brakte med seg noen høyt lovpriste endringer til det bedre: Tidligere hadde det sosiale samvær vært ledsaget av øl og mjød. Med kaffen kunne sosial omgang få et mindre ruset preg enn tidligere. Om dette skrev tidens åndshøvding Ludvig Holberg: «Hvis ingen anden Nytté var ved Thee og Café, var dog denne, at Drukkenskab, (...) derved temmelig er kommen af Brug. Nu kand vore Hustruer og Døttre gjøre 10 Visiter en Eftermiddag, og komme gandske ædrue tilbage.»

I begynnelsen var kaffe noe man trakterte gjester med. Slik er det jo den dag i dag, men bruken utvidet seg, og kaffe ble gradvis en hverdagsdrikk.

Varm sjokoladedrikk fra kakaoplanten med opphav i Amerika var et annet yndet nytt bekjentskap, samtidig som sjokolade som søtsak i fast form gikk sin seiersgang. Kaffens konkurrent teen, med opprinnelse fra Kina og Sørøst-Asia, fikk i Europa sitt største gjennombrudd i England og i Russland, mens i Norge slo teen aldri igjennom i samme omfang som kaffen.

Fremmede dufter og smaker

Velstående nordmenns stuer ble fylt med dufter og smaker fra hele verden. Etter hvert ble det ikke uvanlig at de eksotiske drikker ble servert i serviser av kinesisk porselen eller dets motstykke i steintøy og fajanse fra land i Europa, etter hvert også i norske etterligninger av det utenlandske.

Alle disse nye vekster og produkter som endret nordmenns liv, hadde det til felles at det var hos borgerskap og embetsstand og hos det som fantes av aristokrati, at de først kom i bruk, før de fant veien utover i samfunnet. Innen de brede lag ble det nye ofte tatt opp først av sjøfolk og kystbefolkning, som

I hjemmet til Sara Chrystie (1736–73) og Morten Juell (1734–97) strakte horisonten seg langt ut over Arendals grenser. Et vitnesbyrd om dette er denne sukkerkoppen, som er del av et kinesisk porselensservise til kaffe og te. Dette var en bryllupsgave til paret da de giftet seg i 1759, og serviset bærer deres monogram. Kinesisk porselen var et statussymbol. Te og kaffe var eksklusive og eksotiske drikker, og sukkeret kom fra de dansk-norske koloniene i Karibia. Sukkerkoppen sto på bordet og vitnet om en omspennende verdenshandel.

Foto: Haakon Harriss/Norsk Folkemuseum

tidligere enn andre ble kjent med ting som kom utenfra. Langs kysten levde en særegen kultur der skipperhus og rederboliger var fylt med minner og gjenstander fra fremmede himmelstrøk.

Potetprestenes budskap

Et velkjent eksempel på at det nye fra utlandet ble påført allmuen ovenfra, var de mye omtalte «potetprestene», som ifølge bøndene «snakket mer om mose og poteter enn om Moses og profeter». Mange av opplysningstidens prester prekte den nyttige rotfruktens velsignelser overfor en nølende bondestand, inntil potetens endelige gjennombrudd i første del

av 1800-tallet. Alle disse nye vekster betydde dype endringer i nordmenns kosthold. De fleste nye varene av fremmed opphav bortsett fra poteten lot seg vanskelig dyrke hos oss, og gikk under navn av «kolonialvarer». Betegnelsen «kolonialbutikk» skriver seg fra den tiden da butikkenes vareutvalg mest besto av varer som nordmenn i selvforsyningens tid ikke kunne dyrke frem i egen jord. Etter at kolonialbutikken fikk et bredere vareutvalg, er den i de senere år blitt erstattet av det vi nå kaller dagligvarebutikken.

Brennevinet blir oppfunnet

I kjølvannet av de nye nærings- og nytel-

sesmidler kom en annen nyvinning til glede og forbannelse: Kunnskapen om å fremstille sprit. Noen hadde oppdaget at hvis en væske fikk gjære til den utviklet alkohol og deretter ble varmet opp, ville den flyktige alkohol fordampe raskere enn vannet, og hvis dampen ble fanget opp og på nytt kjølt ned, ville man få en langt sterkere drikk.

Hvert land utviklet sitt nasjonale brennevin – her hjemme ble det akevitt med poteter som råstoff og det hjemlige krydder karve som smakstilsetning. Overfor brennevinet mer enn med noen annen av de nye varer oppsto den samme skarpe motsetning – fra dem som sverget til en dram som medisin til dem som fordømte den sterke drikk som den norske folkehelsens verste svøpe. Av de utenlandske brennevinstyper som nådde frem til våre kyster, ble ikke minst rom innført på skuter som hadde seilt fra våre egne og andre lands kolonier i tropiske strøk, etter hvert også konjakk og annet druebrennevin fra lenger sør i Europa. I de høyere kretser ble vin fra sørligere land importert, mens bygdefolk og arbeidsfolk holdt seg til øl og brennevin.

Porselen: Beundringen for Kina

En import som etter hvert satte sterke spor etter seg i borgerskapets hjem, var porselen fra Kina, som ble fraktet hit av europeiske sjøfarere fra 1500-tallet og i stadig rikeligere omfang på 1600- og 1700-tallet. Kina hadde på den tid fortsatt et ry ikke bare som verdens største og mektigste rike, men også som den mest avanserte av sivilisasjonene, og det kinesiske kunsthåndverket ble beundret overalt, særlig porselen, av utsøkt kvalitet, i høy grad dekorativt, fremstilt med teknikker som europeerne lenge strevde forgjeves for å etterligne.

I Vesten oppsto den rene mani for porselen, kunstgjenstander og silke fra Kina. Først langt utpå 1700-tallet greide europeerne å utvikle porselen som kunne måle seg med det kinesiske. Og det var først etter at Kina ble ydmyket av britene i opiumskrigene på 1840-tallet, at det tapte sin ledende stilling.

Inventarene i borgerhjemmene ble samtidig beriket med innførsel fra andre land i Europa: store mengder krukker og fat i steintøy og keramikk, ikke minst fra Nederland, Tyskland og Frankrike, og av glassvarer, særlig fra Frankrike og Sentral-Europa. I tillegg til den rene import dannet utlandet forbilder for norske, hjemlige virksomheter som etterlignet det som ble laget der ute, enten det var porselen, steintøy og fajanse, glass, metallgjenstander, møbler eller kunsthåndverk. Lite kunne komme opp mot en lysekrone etter utenlandske forbilder fra Nøstetangen glassverk.

Slavehandelens vanære

Et innslag i den dansk-norske utfoldelse over havet knyttet fortjeneste sammen med vanære: slavehandelen. Med en umenneskelighet som i dag er vanskelig å fatte, inngikk den som en del av den såkalte trekantfarten eller triangelfarten i datidens handelsflåte, drevet av Det vestindisk-guineiske Kompagni i København.

Triangelfarten var, som navnet forteller, delt i tre: Første etappe gikk fra Danmark-Norge til Christiansborg og de andre dansk-norske kolonier på den vestafrikanske Gullkysten, med ferdigvarer som ble solgt til de innfødte – skytevåpen og ammunisjon, råvarer av jern, tekstiler, glassperler og sprit. Disse varer ble byttet mot gull, elfenben og ikke minst slaver kjøpt fra afrikanske herskere og slavehandlere.

Slavene var ofte tatt som fanger i innbyrdeskriger mellom lokale stammer og småkongedømmer, eller de var individer som hadde kommet på kant med fellesskapet på sitt hjemsted; andre var bortført fra sine landsbyer under slavehandleres røvertokter.

Anden etappe av ferden var transporten av slavene under avskyelige forhold til de dansk-norske kolonier i Vestindia eller andre havner i Amerika, der de ble solgt til tungt arbeid på plantasjonene.

En trafikk som stinket

Ettersom dette i bokstavelig forstand var en skitten trafikk, ble skipene deretter rengjort for stank og etterlatenskaper og så lastet med kolonialvarer som sukker, rom, kaffe, tobakk, kryddervarer, bomull osv. i tillegg til

tropisk tømmer.

I tredje etappe ble de innlastede varer fraktet over Atlanterhavet og solgt når skipet var tilbake her hjemme.

Norske sjøfolk og enkelte kjøpmenn var med på trafikken. Et sterkt vitnesbyrd har vi fra slaveskipet «Fredensborg» som forliste ved Tromøy utenfor Arendal, der den skriftlige dokumentasjon fra den gang er i behold.

Tordenskjold og Holberg

Kildene forteller at Norges sjøhelt Peter Wessel Tordenskjold seilte på et av slaveskipene som ung matros, og at dikteren Ludvig Holberg hadde aksjer i selskapet som drev med slaver, men kvittet seg med dem etter kort tid.

Det første kjente dansk-norske fartøy som fraktet slaver fra Gullkysten til Karibia, tilhørte en norsk kjøpmann, Jørgen Thor Møhlen i Bergen. Hans lasteskip «Cornelia» ankom St. Thomas i 1674 med 103 slaver. I alt ble nærmere 100.000 slaver transportert over Atlanterhavet i den dansk-norske slavehandelen.

Danmark-Norge avskaffet handelen med slaver i 1803, men de slaver som allerede fantes, ble frigitt først i 1848.

Det hører med til historien at et høyt antall nordmenn og dansker selv havnet i slaveri. Sjørøvere fra de arabiske statene i Nord-Afrika – Marokko, Algerie, Tunisia og Tripolitania i det nåværende Libya – kapret europeiske skip og tok sjømenn som slaver i tusenvis. Mange fikk en grusom behandling, mange ble galeislaver. Dette fortsatte frem til Frankrikes erobring av Algerie i 1830.

Slavehandelen utgjør en del av Danmark-Norges oversjøiske historie som har kastet dystre skygger i all ettertid.

206 år etter at SS «Fredensborg» forliste om morgenen 1. desember 1768, ble vraket funnet av dykkere. Dette minnesmerket er reist på Tromøy utenfor Arendal.

Foto: Anita A. Mechlenborg/ Wikimedia Commons

Seilskipet «Fredensborg» ble bygd i København i 1752-53 for et dansk handelskompani og gjennomførte flere turer i den såkalte trekantfarten. Trekantfarten gikk fra Europa med handelsvarer til Afrika, der disse ble byttet med slaver, gull og elfenben. Slavene ble fraktet til Karibia, mange døde under overfarten. I Karibia ble lasterommene rensket og fylt med varer produsert på slaveplantasjonene. Disse ble fraktet tilbake til Europa og solgt der. «Fredensborg» forliste utenfor Arendal i 1768. Dagbøker og gjenstander funnet i vraket har gjort «Fredensborg» sentral i formidlingen av den umenneskelige handelstrafikken. Denne modellen av skipet tilhører Norsk Maritimt Museum.

LESNING: I litteraturen om temaet nevnes her noen skrifter som artikkelforfatteren har hatt nytte av, og noen som kan anbefales interesserte for videre lesning: Jacob S. Worm-Müller: *Den norske sjøfarts historie*. Samleverk i 6 bind på Steenske forlag/Cappelen, fullført i 1951, eller i kortversjon som forelesning ved Sorbonne, Paris 1936, på norsk hos Aschehoug 1954. Andreas Holmsen: *Norges historie fra de eldste tider*, Universitetsforlaget (1960). Magnus Jensen: *Norges historie fra 1660 til våre dager*, Universitetsforlaget (1961). Finn Holden: *Christian IVs by*, (Dreyer 2012). Even Hebbe Johnsrud: *Norske kirkeskip*, Norsk Sjøfartsmuseum (1996). Yngvar Utstvedt: *Trankebar*, Cappelen (2002). Frans-Arne Stylegar: *Nieuw Amsterdam. Nordmenn i det hollandske Amerika, 1624-1674*, Commentum (2016). Karsten Alnæs: *Under fremmed styre*, Gyldendal (1997).

Thorkild Hansen: *Slavernes øer*, København (1970). Leif Svalesen: *Slaveskipet Fredensborg*, Cappelen (1996). Fartein Horgar: *Paradisets elendige. Den dansk-norske slavehistorien og koloniriket behandlet i romanform*. Aschehoug (2016). Første bok i en serie, flere følger. Vetle Lid Larssen: *1001 natt. Den utrolige historien om to norske slaver i Alger*, Cappelen Damm (2013). Bjørnstjerne Bjørnson: *Tale til Ernst Sars 1892*. J.F. Hausmann: *Reise durch Skandinavien 1806-07*. Sølvi Sogner: *Og skuta lå i Amsterdam. Et glemt norsk innvandrersamfunn i Amsterdam 1621-1720*, Aschehoug (2012). Øystein Rian: *Nasjonal identitet i dansketiden, P2-akademiet* (2002). Norsk biografisk leksikon.

Peter Anker iført generalsuniform fra Trankebar.

Maleri av Harald Brun

Norges fremste mann i India

Den mest betydelige av de norske koloniguvernørene var Peter Anker, fra den prominente familien av norske trelastbaroner, adlet som en av kongemaktens betrodde menn. Han var bror av Carsten Anker, eieren av Eidsvollsbygningen i 1814.

De to brødre var født i Fredrikshald og vokste opp i Moss, der faren drev byens jernverk. Peter Anker var guvernør i Trankebar i 20 år, fra 1786 til 1806. Før det hadde han vært

Danmark-Norges generalkonsul i London, og hadde på oppdrag av myndighetene i København gransket og formidlet de nye oppfinnelser i England, i første rekke dampmaskinen, som da var i ferd med å sette i gang den industrielle revolusjon.

Etter oppholdet i India slo Peter Anker seg ned på Øraker gård utenfor Christiania. Han deltok under stormannsmøtet (Notabelmøtet) med Christian Frederik på Eidsvoll 16. februar 1814 og reiste deretter til Eng-

land, hvor både han og broren Carsten de følgende måneder arbeidet for Norges sak. På Øraker, der han levde sine siste år, er en vei oppkalt etter ham, Guvernørens vei. Fra India hadde han vendt hjem med en omfattende samling indiske kunstverker i tillegg til bilder fra landet som han selv hadde malt. Mye av dette er oppbevart i Nationalmuseets etnografiske samlinger i København og i Etnografisk museum i Oslo.

PÅ DENNE DAG

1875: Metersystemet vedtas innført i Norge sammen med regler for omregning av gamle enheter til metriske.

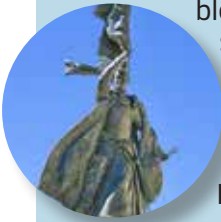
22 mai

1902: Stortinget vedtar «Almindelig borgerlig Straffelov», som avskaffer dødsstraff for borgerlige forbrytelser. Dødsstraffen beholdes i den militære straffeloven, men kun i krigstid og ikke for personer under 18 år.

1906: De amerikanske brødrene Orville og Wilbur Wright får tildelt patentnummeret 821.393 for sin oppfinnelse «flyvemaskin».

1985: Tyholttårnet i Trondheim står ferdig. Telekommunikasjons- og radiotårnet er 120 meter høyt og får en roterende restaurant i annen etasje, som befinner seg nesten 75 meter over bakken.

FØDT: Françoise de Cezelli (1558-1615). Fransk krigshel-tinne. Utmerket seg ved forsvaret av landsbyen Leucate da den ble beleiret av spanske styrker i 1590, etter at ektemannen hennes – guvernøren – var blitt tatt til fange og deretter henrettet av fienden.

Fortsetter side 29 ➤